

БИЉАНА МИШИЋ

О ВРЕДНОВАЊУ И ЗАШТИТИ
ПОСЛЕРАТНЕ АРХИТЕКТУРЕ
БЕОГРАДА

Питање валоризације и третмана послератног градитељског наслеђа тема је која у последње време заокупља посебну пажњу стручне јавности.¹ Она би се, такође, могла одредити и као једно од најконтроверзнијих питања у области заштите културног наслеђа данас, које јавност дели у две јасно диференциране групе – *за* и *против* очувања послератне архитектуре. До сада, стручњаци нису довољно разматрали посебне критеријуме вредновања и принципа заштите објеката ове категорије. Последица таквог стања ствари је да служба заштите данас нема јасно дефинисан став по питању методологије вредновања архитектонског наслеђа које је настало током протеклих шест деценија.

Послератна архитектура Београда представља елемент његове материјалне и културне баштине. За дефинисање принципа заштите послератног архитектонског наслеђа најважније је јасно одређивање значаја појединачних објеката, односно њихове вредности у односу на друге објекте исте или сличне категорије. Овај задатак подразумева не само препознавање значаја индивидуалних елемената сваког објекта већ и њихово место у односу на општеприхваћени друштвени систем вредности. Одређена раздобља у развоју архитектуре на овим просторима истражена су, систематизована и вреднована са аспекта заштите. С друге стране, савремена архитектура је углавном спорадично и површно разматрана, без адекватне валоризације и третмана. занемаривање било ког периода у културно-историјском развоју града, као важног фактора његовог континуитета, може да доведе до несмотрених грешака, а њихове последице да произведу трајни губитак за читаво друштво.²

Код валоризовања послератног градитељства основно питање је како одвојити добре од лоших грађевина. Кључни проблем лежи у томе што су аргументи

*Сл. 1. Миограј
Маџура, Зграда
Војногеографској
инститиуији
(1950–1954)*

вредновања углавном субјективног карактера и своде се на принцип „свиђа / не свиђа“.³ Неки од узрока овакве ситуације могу се тражити у досадашњем недовољном интересовању историчара и теоретичара архитектуре за ову проблематику, као и у психолошкој особини човека да вредним сматра готово искључиво грађевине које су репрезенти ранијих епоха, док архитектура која настаје данас остаје на маргини интересовања. Чињеница да се под појмом „баштина“ углавном подразумевају објекти који представљају „старину“ може се окарактерисати као генерацијски проблем, који је присутан како на општем плану истраживања историје послератне архитектуре тако и у области заштите културног наслеђа. Интересовања запослених у службама заштите углавном су окренута ка архитектури ранијих епоха. Међутим, с појавом млађих генерација стручњака, ситуација се мења у правцу пораста склоности и интересовања према градитељству новијег датума.⁴

У другој половини двадесетог века, од 1945. па све до деведесетих година, у нашем друштву није постојало шире интересовање за систематско проучавање савременог архитектонског стваралаштва. Проблем вредновања архитектонског дела најпре је уочљив у оквирима архитектонске струке, а потом и на општем плану јавног и културног живота, као и у непостојању утемељене професионално развијане стручне критике. Ипак, и поред изостанка јасно дефинисаних вредносних судова и компаративних параметара на основу којих је неко дело могуће валоризовати, ниједно значајно остварење

није остало непримећено у стручним текстовима или приликом додељивања престижних републичких и државних награда.⁵

Колико је у ранијем периоду била запостављена ова тема – најбоље потврђује чињеница да од укупно 386 утврђених културних добара на територији града Београда само њих пет припада фонду савремене послератне архитектуре, што у процентима износи тек 1,3 одсто.⁶ Први утврђени споменици културе из овог фонда јесу Музеј савремене уметности и Народна библиотека Србије, оба проглашена 1987. године, што такође упућује на закључак да су послератни објекти узети у разматрање и проучавање знатно касније у односу на објекте ранијих архитектонских слојева. Томе посебно треба додати податак да је као један од главних критеријума за утврђивање Музеја и Библиотеке за културна добра истакнут њихов институционални значај за град и државу, као водећих националних установа у својим областима. Архитектонски аспект ових здања у образлагању одлуке стављен је у други план. У том смислу, временско поклапање утврђивања првих послератних објеката код нас и у Енглеској може се одредити као сасвим случајно. У Енглеској је томе претходило успостављање и дефинисање јасних конзерваторских принципа, док је код нас процес систематизовања истраживања и успостављања критеријума за утврђивање објеката овог фонда започео тек пре неколико година.⁷

Проблем вредновања градске архитектуре, која у највећој мери укључује архитектуру новијег доба, први

пут је постављен на колоквијуму који су 1986. године организовале секције архитектата конзерватора у оквиру Друштва конзерватора Србије.⁸ Посебно значајан покушај истицања питања „заштите и валоризације дела савремене архитектуре“ код нас представљало је и покретање ове теме 1992. године у *Форуму*, стручном часопису Друштва архитектата Београда и Савеза архитектата Србије. Иако су се многи учесници ове дебате сложили да „рад на евиденцији и вредновању савремених архитектонских дела представља неопходност и културну потребу друштва“, у већини изнетих ставова преовладало је мишљење исказано у тексту архитекте Уроша Мартиновића: „Упркос оправданости акције коју редакција *Форума* покреће, коју поздрављам и лично подржавам, иако, морам признати, са нескривеном дозом скепсе и без много оптимизма на успех“.⁹

Пораст заинтересованости стручњака из области заштите културног наслеђа за фонд послератне архитектуре значајније се мења тек почетком овог века. Томе у прилог говори утврђивање хотела „Метропол“ за споменик културе (2001), у чијем образложењу је, као један од главних критеријума, наведена вредност ауторске архитектуре објекта.¹⁰ У том погледу, проглашење овог објекта представља прекретницу у валоризовању и тумачењу послератне архитектуре као интегралног дела културног наслеђа града. Истовремено се јављају и прве идеје о систематском проучавању овог фонда, првенствено при институтима и факултетима на којима се проучава историја архитектуре, али је већина предложених идеја остала на нивоу слова на папиру. У кампањи коју су спровели стручњаци Републичког завода за заштиту споменика културе у сарадњи са Архитектонским факултетом у Београду састављена је листа од 50 савремених објеката – предлога за споменике културе. Иако ова листа није постала део званичне евиденције добара под претходном заштитом при заводима за заштиту споменика културе, један од њених реализованих циљева било је проглашење зграде Генералштаба и Министарства одбране Војске Србије за споменик културе (2005).

Историјат заштите послератног архитектонског наслеђа у Београду

- 1987. Музеј савремене уметности и Народна библиотека Србије су први послератни објекти утврђени за споменик културе;
- 2001. Хотел „Метропол“ је први послератни објекат утврђен за културно добро због својих архитектонских вредности;
- 2008. Започет је програм систематског истраживања фонда послератног архитектонског наслеђа у Заводу за заштиту споменика културе града Београда.

Последњих година Завод за заштиту споменика културе града Београда посветио је посебну пажњу истраживању и идентификовању најзначајнијих послератних објеката и архитектонских целина. Један од важних резултата овог процеса јесте проширење евиденције добара под заштитом објектима из овог фонда, што представља први корак у њиховом очувању за будућност. Читав поступак заснован је на схватању да располагање тачним и провереним подацима доприноси освешћивању и стварању квалитетнијег односа према сопственом наслеђу, без обзира на период у којем је оно настало. Ова чињеница нарочито добија на значају у светлу актуелне грађевинске политике, која је углавном базирана на интензивном преправљању објеката и њиховом неповратном нарушавању или нестанку. Утврђивањем и презентовањем нових сазнања и истраживања о архитектонском наслеђу чинимо значајан а понекад и пресудан корак да управо наслеђе из свих историјских слојева остане сачувано за будуће генерације.

Сл. 2. Мирослав Јовановић, *сјамбена зграда са изложбеном галеријом МСУ, 1956–1960.*

Послератни објекти утврђени за споменике културе

1. Музеј савремене уметности (1987);
2. Народна библиотека (1987);
3. Хотел „Метропол“ (2001);
4. Зграда Генералштаба и Министарства одбране (2005);
5. Хала 1 Београдског сајма (2009).¹¹

Послератни објекти и целине уписани у евиденцију добара под претходном заштитом¹²

1. Палата Савезног извршног већа, Булевар Михаила Пупина 8, Нови Београд;
2. Центар „Сава“ и Хотел „Интерконтинентал“, Милентија Поповића 9, Нови Београд;
3. Центар МЗ „Фонтана“, Париске комуне 13, Нови Београд;
4. Дом синдиката, Трг Николе Пашића 5–5а;
5. Зграда Војногеографског института, Мије Ковачевића 5;
6. Зграда Социјалног осигурања, Немањина 30;
7. Хотел „Југославија“, Булевар Николе Тесле 3, Нови Београд;
8. Дом штампе, Трг Републике 5;
9. Дом омладине, Македонска 22;
10. Зграда „Политика“, Македонска 29;
11. Безистан, Теразије 27;
12. Спортски центар „25. мај“, Тадеуша Кошћушка 66;
13. Аеродром „Никола Тесла“, Сурчин;
14. Музеј ваздухопловства, Сурчин;
15. Палата „Београд“, Краља Милана 38, Масарикова 5–5а;
16. Стамбено-пословни центар „Генекс“, Народних хероја 43, Нови Београд;
17. Стамбена зграда са изложбеном галеријом МСУ, Париска 14;
18. Стамбени блокови 1 и 2 у Новом Београду;
19. Централна зона Новог Београда.

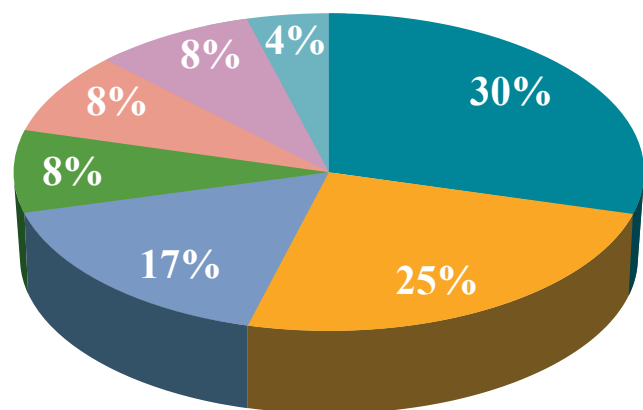
Од укупног броја евидентираних добара под претходном заштитом на територији града Београда (212) фонду архитектуре настале након Другог светског рата припада 19 објеката/целина, односно девет одсто. Управо овај податак у поређењу са утврђеним културним добрима чијих само 1,3 одсто отпада на објекте послератне архитектуре, указује на помак у односу службе заштите према овој категорији архитектонског наслеђа.

Када је реч о намени и типу објеката који су препознати као објекти посебних споменичких вредности у највећем броју случајева посреди су *комерцијални*

објекти (7): Хотел „Метропол“; Хала 1 Београдског сајма; Центар „Сава“; Хотел „Интерконтинентал“; Центар Месне заједнице „Фонтана“; Дом синдиката; Зграда „Политика“; Хотел „Југославија“; потом *објекти културне и образовне намене* (6): Музеј савремене уметности; Народна библиотека Србије; Музеј ваздухопловства, Зграда Војногеографског института; Дом штампе; Дом омладине. По бројности затим следе *објекти јавне или административне намене* (4): Зграда Генералштаба и Министарства одбране; Палата Савезног извршног већа; Зграда Социјалног осигурања; Палата „Београд“; *саобраћајни објекти и комуникације* (2): Безистан; Аеродром „Никола Тесла“; *стамбено-пословни објекти* (2): Стамбено-пословни центар „Генекс“; Стамбена зграда са изложбеном галеријом МСУ, *стамбене целине/насеља* (2): Стамбени блокови 1 и 2 у Новом Београду; Централна зона Новог Београда; *спортски објекти* (1): Спортски центар „25. мај“.

Резултати овакве анализе указују да су највреднија остварења домаћег градитељства постигнута у области комерцијалне архитектуре и културно-образовне намене, а не у области објеката јавне/административне намене, како би се на први поглед очекивало.¹³

Заштићени послератни објекти према типу и намени

- комерцијални објекти
- објекти културне и образовне намене
- објекти јавне или административне намене
- саобраћајни објекти и комуникације
- стамбено-пословни објекти
- стамбене целине/насеља
- спортски објекти

О ВРЕДНОВАЊУ И ЗАШТИТИ ПОСЛЕРАТНЕ АРХИТЕКТУРЕ БЕОГРАДА

Заштићени послератни објекти према типу и намени	Број	%
комерцијални објекти	7	30 %
објекти културне и образовне намене	6	25 %
објекти јавне или административне намене	4	17 %
саобраћајни објекти и комуникације	2	8 %
стамбено-пословни објекти	2	8 %
стамбене целине/насеља	2	8 %
спортски објекти	1	4 %

Посматрано из угла времена настанка, број евидентираних објеката прати динамику и квалитет грађевинске активности, која је првенствено била условљена политичким и економским разлозима. Тако се међу објектима изграђеним од 1945. до 1960. године налази пет заштићених добара: Дом синдиката (1947–1957), Зграда Војногеографског института (1950–1954), Хала 1 Београдског сајма (1954–1957), Хотел „Метропол“ (1954–1958), Стамбена зграда са изложбеном галеријом МСУ (1956–1960). Највећи број данас утврђених и евидентираних објеката изграђених након 1945. године припада архитектури седме деценије двадесетог века: Дом штампе (1958–1961), Дом омладине (1961), Аеродром „Никола Тесла“ (1961), Палата Савезног извршног већа (1948–1962), Зграда Социјалног осигурања (1959–1962), Стамбени блокови 1 и 2 у Новом Београду (1959–1963), Безистан (1962–1963), Зграда Генералштаба и Министарства одбране (1955–1965), Музеј савремене уметности (1961–1965), Центар МЗ „Фонтана“ (1963–1967), Хотел „Југославија“ (1947–1969), Зграда „Политика“ (1967–1969). Најмањи број објеката припада групи грађевина реализованих током осме и девете деценије: Народна библиотека Србије (1966–1973), Спортски центар „25. мај“ (1971–1974), Палата „Београд“ (1974), Централна зона Новог Београда (1962–1979), Центар „Сава“ и Хотел „Интерконтинентал“ (1977–1979), Стамбено-пословни центар „Генекс“ (1980), Музеј ваздухопловства (1989).

Заштићени послератни објекти према времену настанка	Број	%
1945–1960.	5	21 %
1961–1970.	12	50 %
1971–1980.	5	21 %
1981–1990.	2	8 %

Чињеница да највећи број објеката код којих су препознате споменичке вредности припада седмој деценији прошлог века потврђује прихваћено становиште да је ово раздобље обележено великим просперитетом домаћег градитељства. Након раног послератног периода, у којем су се осећале последице политичке нестабилности и материјалне оскудице, седамдесете године су у архитектонском смислу донеле израз стабилности, архитектонске и технолошке иновативности и нових естетских вредности. С друге стране, несразмерно мали број евидентираних објеката из каснијих периода (након 1970) потврђује да је и даље истраживање и вредновање архитектуре настале у временски удаљенијим периодима ажурније спроведено у односу на оно које се тиче градитељства последњих деценија.

Сл. 3. Бранко Пејричић, *Стамбени блокови 1 и 2 у Новом Београду, ауџори архитектонских решења сџамбених објеката*: Бранко Пејричић, Тихомир Ивановић и Душан Миленковић, 1959–1963.

Утврђивање принципа и мерила за увођење неког објекта у евиденцију добара од посебног споменичког значаја намеће се као једно од суштинских питања. За успостављање основаног и веродостојног списка послератних објеката од посебних архитектонских вредности неопходно је применити научноистраживачке методе у процесу вредновања, који претпостављају критичко проучавање извора и литературе. Према мишљењу проф. др Нађе Куртовић-Фолић, појам вредновања може се двојачко посматрати: као теоријски проблем, који захтева јасно дефинисање вредносних критеријума, и као проблем примене теоријских ставова и филозофског приступа вредновању на физичку природу објекта или целине. У том смислу, теоријско вредновање може се дефинисати као трајна потреба за стварањем реперних примера у процесу истраживања развоја архитектуре као градитељске дисциплине, што одговара методама историчара, док би се практично вредновање односило на свако појединачно дело, што је ближе конзерваторском методу.¹⁴

Као један од важних аспеката сагледавања целокупне градитељске делатности послератног раздобља, намеће се потреба дистанцирања истраживача од самих појава које теже да протумаче и вреднују, односно избегавања фаворизовања одређеног дела кроз његово сагледавање у временски ширим и објективнијим перспективама.¹⁵ Разматрање дела у ширем културноцивилизацијском контексту неминовно је довело до постепеног усаглашавања појма „довољне историјске дистанце“ у науци, која би омогућила објективно посматрање одређених архитектонских феномена. Тиме се стварају услови да се дело сагледа у историјском континуитету, као и да се одреди његово место, поготово у односу на друга дела која му хронолошки претходе или

следе. Према мишљењу проф. др Александра Кадиевића, историјска дистанца управо представља „централни, фундаментални чинилац који раздваја научни од дневнокритичког дискурса“.¹⁶ Посебно важна предност коју нуди историјско дистанцирање јесте чињеница да се с протоком времена извори за проучавање дела мултипликују и диференцирају, стварајући квалитетну основу за потпуније тумачење одређене историографске теме. Историјска дистанца омогућава да се дело не посматра само са аспекта његових естетских вредности, већ у ширем контексту друштвених, историјских и културних услова епохе.

Када је реч о аустријском законодавству у области заштите културног наслеђа, Алојз Ригл (Alois Riegl)¹⁷ изнео је још 1904. године идеју да је потребно да протекне период од 60 година од подизања неке грађевине да би се она могла објективно сагледати. У пракси је, нарочито због битно увећане архитектонске продукције и повећане учесталости смењивања архитектонских периода, ова дистанца постепено смањивана и на крају сведена на раздобље од 30 година, као што је у случају с постулатима на којима је базирано деловање заштите енглеског наслеђа (*English Heritage*).¹⁸ Као закључак за ову тему, могло би се истаћи да је за сагледавање дела у целомитом историјском контексту пожељно дистанцирање у распону од 25 до 30 година, јер поштовање таквог начела онемогућава различите идеолошке и естетичке искључивости тумачења.¹⁹

Објективно тумачење појединих архитектонских дела, поред историјског, захтева и такозвано емоционално дистанцирање. Сваки истраживач који тежи да исправно вреднује градитељско остварење мора да се суздржи од испољавања отворених симпатија према делу или његовом творцу, тј. да се с једнаком пажњом

Сл. 4. Иван Анђић, *Спортички центар „25. мај“*, 1971–1974.

посвети разматрању и оних стваралачких продукција и периода којима по својим личним афинитетима није склон. У историографском раду намеће се као нужно увођење идеолошко-политичке неутралности, која се односи пре свега на тумачење друштвених основа, односно проблематизовање политичких аспеката архитектуре и урбанизма. У новије време, све су чешће препоруке да се архитектонска историографија бави ширим кругом тема од пуке дескрипције грађевине или анализе њеног пројекта и скица. Коначно, интересно дистанцирање гарантује научно неутралан приступ и карактер валоризације и проверу стручне и моралне кредибилности изнетих ставова.²⁰

Парадокс који прати истраживање и тумачење послератне архитектонске продукције у нашој средини добио је и посебну обојеност изазвану специфичним социополитичким контекстом у којем се та архитектура развијала и стварала. Тако је недовољно изграђен однос према овом раздобљу домаћег градитељства, као и недостатак стабилних историографских мерила, допринео урушавању и нестанку одређеног дела овог фонда.²¹ С једне стране, грађевине које су подизане под директним надзором владајућих структура биле су још током грађења прокламоване као примери изузетних архитектонских и симболичких вредности. Истовремено је стваран и њихов стручни, медијски и културни култ. С друге стране, те исте грађевине нису биле предмет посебне пажње професионалаца у области заштите културних добара. Упркос бројним признањима и званичним наградама угледних републичких и државних удружења, вредновање тих грађевина као интегралног дела архитектонске баштине града у већој или мањој мери је изостало. Одговорност за такво стање не лежи искључиво у области историографије

и заштите градитељског наслеђа, већ и у односу целокупног друштва према свим архитектонским слојевима прошлости.

Стварање евиденције послератног архитектонског наслеђа која би уживала кредибилитет како код стручне тако и код укупне јавности морало би да се заснива на историјској дистанци, објективности, документованости и утемељеним критеријумима који се тичу архитектонског квалитета, идејне и техничке иновативности и самосвојности дела у одређеном историјском контексту. Израда таквог документа као главни циљ и задатак треба да има успостављање референтног оквира за дефинисање нове политике заштите, као и за будућу ревалоризацију целокупног архитектонског наслеђа.²²

Најважније питање успостављања стабилног система заштите послератног градитељског наслеђа односи се на евиденцију дела и одређивање њиховог места у постојећем корпусу заштићених културних добара. Систем и пракса заштите требало би да буду утемељени на резултатима научног и стручног истраживачког рада.²³ Један од могућих путева у идентификовању објеката савремене архитектуре од посебних архитектонских вредности јесте консултовање до сада објављене литературе, како синтезних монографија које се баве историјом послератног градитељства тако и појединачних монографских публикација, стручних радова, текстова објављених у дневној штампи и периодичици и др. У прилог раније изнетој констатацији о недовољном интересовању историчара архитектуре за тему градитељства новијег датума говори релативно мали број публикованих прегледа послератне архитектуре код нас. Међу најзначајније прегледе убрајају се: Михајло Митровић, *Новија архитектура Београда*, Београд, 1975; Б. Стојановић, У. Мартиновић, *Београд 1945–1975, Урбанизам архитектура*, Београд, 1978; Иван Штраус, *Архитектура Југославије 1945–1990*, Сарајево, 1991; Алексеј Бркић, *Знакови у камену*, Београд, 1992; Дијана Милашиновић-Марић, *Водич кроз модерну архитектуру Београда*, Београд, 2002; Милош Петровић, *Српска архитектура 20. века, Од историцизма до грујо модернизма*, Београд, 2004; Зоран Маневић, *Лексикон српских неимара*, Београд, 2002; Љиљана Милетић-Абрамовић, *Паралеле и контрасти: српска архитектура 1980–2005*, Београд, 2007. и др. Заједнички садржалац објеката и архитектонских ансамбала презентованих у њима може да послужи као полазна основа даљег истраживања.

Дуготрајна усредсређеност домаћих аутора на београдско градитељство раздобља између 1815. и 1914. године, а потом и међуратно раздобље, током последњих

Сл. 5. Стојан
Максимовић, Џенџар
„Сава“ и хоџел
„Инџерконџиненџиал“,
1977–1979.

деценија уступила је место архитектонском стваралаштву које се развијало након 1945. године. Ипак, извесна неконзистентност у обради и тумачењу извора, одсуство уједначене терминологије, као и превага дескриптивног над теоријски заснованим приступом, захтевају извесну суздржаност у безусловном прихватању мишљења и оцена изнетих у њима.²⁴ Када је реч о монографским публикацијама, истраживачи би требало да обратe пажњу у којој мери су изнети ставови утемељени и објективни, односно колико су теме које оне обрађују сагледане у ширем историјском контексту. И поред већег броја публикованих монографија о ауторима чије је стваралаштво обележило период који је тема овог рада, могло би се ипак рећи да се тек последњих деценија појавио извештајан број објективних, интересно неутралних и фактографски потпуних монографских приказа.²⁵

Такође, значајан елемент у издвајању најистакнутијих примера и представника ове архитектуре чине награде додељиване за појединачна архитектонска остварења, као и оне које су ауторима уручиване за целокупно стваралаштво – Велика награда архитектуре Савеза архитеката Србије (САС), награда листа „Борба“, Седмојулска награда, Октобарска награда града Београда, Годишња награда САС, награде и признања Салона архитектуре и др. Додељиване на савезном, републичком и градском нивоу, уз развијен конкурсни систем и уз одабир углавном компетентних жирија, ове

награде дају важно сазнање о односу савременика, како стручњака тако и лаика, према награђеним делима.

Посебно важан документ представљају новински чланци, као и текстови објављени у стручним публикацијама међу којима посебно место припада часописима *Архитектура* (Загреб), *Човек и простор* (Загреб), *Преглед архитектуре* (Београд), *Југославија* (Београд), *Техника* (Београд), *Наше грађевинарство* (Београд), *Архитектура и урбанизам* (Београд), *Архитектура* (Љубљана), *Арх* (Сарајево), и *Синтеза* (Љубљана). Текстови објављени у овој периодици откривају атмосферу и дух времена у којима су објекти настали и показују шта се од архитектуре захтевало, односно да ли су, према мишљењима савременика, аутори успешно реализовали постављене задатке. У том смислу, у заузимању става приликом валоризовања објеката треба увек водити рачуна о факторима које један архитекта у прошлости није могао да предвиди, попут напретка у области компјутерске технологије или промене стандарда у пројектовању (величина просторија, употреба скромних материјала и сл.). Најчешће погрешке у овом настојању могу се десити уколико се о грађевинама доноси суд на основу мерила и критеријума који данас важе у архитектури.

Истраживање послератне архитектуре данас је знатно олакшано и повећањем интересовања научника и публициста за писање новинских чланака и стручних текстова, што је, нарочито у последње две деценије,

Сл. 6. Михајло Мишировић, Стамбено-иословни центар „Генекс“, 1980.

изнедрило проширење тематског опсега историографских истраживања новије београдске архитектуре.²⁶ Основни предуслов за квалитетно испуњење таквог задатка јесте постојање свести о сталним променама владајућег укуса и односа према архитектури, као и о изменама околности у којима је та архитектура настајала. Такође, данашњим истраживачима пружа се посебна могућност – коју њихови претходници који су се бавили истраживањем историје архитектуре ранијих епоха углавном нису имали – интервјуи са архитектима и ауторима објеката, затим сарадња са инвеститорима и грађевинским предузећима која су изводила радове. Историја ових предузећа, од којих је највећи број основан непосредно након рата, важно је сведочанство за целокупну историју архитектуре послератног раздобља.

Разумевање историјског контекста у којем је архитектура која је предмет овог разматрања настајала, и значаја сваке грађевине појединачно, кључан је елемент у дефинисању њихове будуће судбине. Недостатак утемељених критеријума отвара простор за сумњу у правилно одређено место неког објекта или урбаног амбијента у систему вредности.²⁷ Јасно утврђивање критеријума и принципа заштите послератног архитектонског наслеђа најважнији је корак у њиховом очувању, али и у одлучивању о томе које врсте конзерваторских метода треба на њима примењивати. Тиме се обезбеђује већа доследност, конзистентност и транспарентност конзерваторских принципа и поступака које је могуће

применити, што има за циљ очување архитектонског наслеђа не само као чиниоца прошлости већ пре свега као елемента континуитета, стварања и развоја.

Питање очувања послератног архитектонског наслеђа, као и одлучивања о могућностима увођења нових намена и адаптације ових грађевина, често у свом корену има економски фактор. Најчешћи је случај да извођење грађевинских радова на њима захтева финансијска средства која углавном превазилазе укупну вредност самих објеката. У том погледу, такође се може говорити о неправедном положају савремене архитектуре у односу на објекте ранијих историјских епоха и стилова, код којих економски аспект конзервације није одлучујући у толикој мери, јер се очекује да ће та вредност бити виша од тржишне вредности самог објекта. Међутим, код послератних објеката, управо због њихове „савремености“, економски фактори се по правилу упоређују са онима који владају данашњом пројектантском и грађевинском праксом.

Посматрано у светлу односа послератне архитектуре према ранијим градитељским периодима, нарочито према стваралаштву прве половине двадесетог века, може се приметити потреба за различитим критеријумима вредновања. Као главни елемент за валоризацију градитељског наслеђа ранијих епоха углавном се наводи архитектонска вредност, у оквиру које се може издвојити низ поткатегија: декоративност, уметнички утисак, ауторско остварење, јединственост,

иновативност и др.²⁸ С друге стране, за вредновање најновије архитектуре најзначајнији је „уметнички ути-сак“ који то дело оставља на посматрача. Из свега наведеног, као општеприхваћен принцип намеће се да критеријуми за вредновање грађевина савремене архитектуре морају да буду знатно виши од оних који се примењују за објекте ранијих историјских епоха. Често се дешава да су објекти изграђени током деветнаестог века или старији утврђени за споменике културе само зато што су барем делимично очувани у свом оригиналном изгледу, иако су просечних вредности и квалитета. С друге стране, уколико је аутентичност објекта насталог након 1945. године само иоле нарушена, та чињеница већ покреће питање потребе његовог очувања међу стручњацима, иако он можда поседује посебне архитектонске и друге вредности. У практичном смислу, то значи да заштићени савремени објекти морају да буду јединствени и изузетни, а не само просечни представници свога времена.

Као основно полазиште у дефинисању критеријума валоризовања, могу се издвојити кључне вредности које представљају основ за даљу евалуацију значаја објекта. Основни критеријуми у препознавању вредности послератног архитектонског наслеђа свакако би требало да буду *човек* (аутор или тим) и *дело* (без обзира на то да ли је име аутора познато). Овај елемент би се могао подвести под *есететску вредност*, која представља крајње субјективан појам. Ипак, треба истаћи да с временом долази до формирања општеприхваћених ставова о вредности архитектуре, односно њених препознатљивих естетских норми, што може да послужи као релевантан фактор.

Поред ових општих критеријума, за разумевање и препознавање вредности објекта послератне архитектуре могу се применити посебни елементи вредновања. Важан чинилац у валоризовању може да буде чињеница да објекат представља физичко сведочанство примене иновативних конструкција и материјала, што би се могло одредити као његова *материјална вредност*. Посебан аспект вредновања представља *историјска вредност*, односно везаност објекта за важне догађаје, личности или институције од посебног значаја за историју народа и државе. И коначно, *ојшће вредности* објекта могу се дефинисати и кроз његову улогу у промовисању општеприхваћених друштвених и хуманих вредности. У *ојшале вредности* које се такође могу узети у обзир у сагледавању и валоризовању објекта спадају: утилитарност, декоративност, занатски квалитет извођења, решавање функционалних захтева, просторни односи, примена нових материјала и инжењерских техника и сл. Интегритет грађевине оличен у њеном јединственом дизајну, као и доследно спроведена идеја

Сл. 7. Иван Штирпаус, Музеј ваздухопловства, 1969–1989.

кроз њену структуру, пројекат, архитектонску форму, материјал и садржај – такође могу бити важан услов у разматрању споменичких вредности објекта.

Посебни критеријуми вредновања појединачних објеката могу бити веома специфични, нпр: изузетност волумена и габарита, интеграција различитих функција, смелост у комбиновању архитектонских елемената, вредности јавног простора, уклапање у околину, сложеност просторне организације, специфичност у употреби материјала, успешно партерно уређење, реализација важних модернистичких идеја, карактеристичност намена, иновативност у примени материјала или одређених структура, нови архитектонски типови, квалитет урбанистичког решења... Ипак, заштита објеката послератног градитељства, и уопште целокупног културног наслеђа, не завршава се валоризацијом, већ напротив од ње почиње. Читав систем заштите, као и поступак физичке рестаурације и реконструкције почињају на утемељеном и доследно спроведеном вредновању објеката.²⁹

Иако је Завод учинио прве кораке у систематизовању истраживања савременог градитељства Београда, кључне радње и задаци тек треба да буду учињени. Као полазна активност у истраживању и ревалоризовању послератног градитељског наслеђа, требало би да се изврши рекогносцирање ставова и мишљења о вредностима како целокупног фонда послератног градитељства тако и појединачних објеката и комплекса. У том циљу као најефикаснији начин намеће се организовање стручних скупова и сарадња с релевантним институцијама за истраживање ове области, као и укључивање одговорних особа на свим административним и институционалним нивоима.³⁰ Такође, све активности

на овом плану требало би да привуку медијску пажњу и шири интерес публике, што се најделотворније може постићи презентовањем истраживања кроз изложбе и публикације, којима би се на детаљан и поткрепљен начин образложиле основне поставке дефинисања и идентификовања предлога за утврђивање послератних објеката за споменике културе.³¹ Важност улоге свеукупне јавности у препознавању објеката послератне архитектуре као саставног и не мање важног сегмента културног наслеђа у целини, не сме да буде занемарена, јер управо она може да постане кључни фактор у очувању читавих архитектонских слојева за будућност.

Ни култура живљења ни култура односа према простору и архитектури у целини нису довољно заступљене у образовању и медијима. Одатле се као један од кључних задатака заштите послератног градитељског наслеђа намеће упознавање јавности са историјом, теоријом и праксом савременог градитељства.³² У циљу подизања укупне друштвене свести о вредностима и значају послератне архитектуре посебно би корисно било спровести истраживање на ширем узорку о ставу испитаника по питању утврђивања објеката ове категорије за споменике културе. Ово истраживање би данас могло да пружи потпуно нове податке, с обзиром на то да су савремена архитектура и уопште модерни послератни покрет постали препознатљив и, могло би се рећи популаран, период у различитим сферама културе и друштва. Тако се често дешава да многи објекти који су били запуштени годинама, због недовољних материјалних могућности за њихово одржавање и коришћење

током претходног периода, данас имају нове кориснике који су преузели бригу о њима. Управо зато би један од кључних задатака био да будући корисници културних добара буду, једнако колико и укупна јавност, свесни њихове вредности и значаја као важног сведочанства из наше новије историје.³³

Савремене европске стратегије и документи из области заштите градитељског наслеђа као два основна циља нове политике заштите издвајају потребу за формирањем јединствене и свеобухватне евиденције објеката и одмах потом – подизање свести целокупне јавности о вредностима модерног покрета у архитектури. У овом смислу треба посебно издвојити активности међународних организација на подстицању очувања заштите архитектуре модерног покрета, пре свих Савета Европе и Међународне радне групе за документацију и конзервацију објеката, целина и групација модерног покрета (*DOCOMOMO*).³⁴

Утврђивање објеката послератне архитектуре представља један од најважнијих послова у области заштите у будућим временима. Како би заштита културног наслеђа остала веродостојан и конструктиван део друштва, неопходно је да се изврши кодификација принципа и дефинише конзерваторска филозофија, чиме ће бити обухваћени сви типови грађевина и сви периоди грађења. Конзерваторски принципи и критеријуми валоризовања, као главно средство у постизању тог циља, треба да допринесу дефинисању јасних ставова и судова, који ће значити доследност заштите културног наслеђа у будућности.

НАПОМЕНЕ:

1] О овој теми публиковано је током последњих деценија неколико радова који су послужили за писање овог прилога: Нађа Куртовић-Фолић, *Појам вредновања архитектуре у историји и пракси*, Гласник ДКС, бр. 12, Београд, 1988, 158–161; Зоран Маневић, *Проблем вредновања градске архитектуре*, Гласник ДКС, бр. 12, Београд, 1988, 165–168; Зоран Маневић, *О вредновању традиционалног наслеђа новије доба у Лесковцу*, Лесковачки зборник, бр. 25, Лесковац, 1989, 47–48; Михајло Митровић, *О вредновању српске архитектуре наше доба*, Архитектура и урбанизам, бр. 2, Београд, 1995, 6–9; Зоран Маневић, Драгана Аћимовић, *Вредновање традиционалног наслеђа*, Архитектура и урбанизам, бр. 5, Београд, 1998, 71–76; Љиљана Благојевић, *Проблеми и питања заштите архитектуре модерног окружења у Београду: Прилог новој политици заштите*, Гласник ДКС, бр. 27, Београд, 2003, 48–50; Александар Кадијевић, *Видови дисциплинарања од појава током њиховог тумачења у архитектонској историографији*, Наслеђе, X, Београд, 2009, 235–253.

2] „Недостатак специфичног интереса за конзервацију овог дела наслеђа довео је до ненадокнадивих губитака и лишавања будућих генерација од овог периода европске свести“ део је документа Препоруке о заштити архитектонског наслеђа 20. века, који је Савет Европе донео 9. септембра 1991. године. Овим документом владама земаља чланица препоручено је да развију стратегије за идентификацију, рестаурацију и подизање свести јавности о вредновању архитектуре 20. века: Council of Europe, *Appendix to Recommendation No. R (91) 13: Principles for the conservation and enhancement of the architectural heritage of the twentieth century*, према: Љиљана Благојевић, *нав. дело*, 41.

3] Др Зоран Маневић истиче: „Наш однос према грађевинама и просторима чији нас изглед више не задовољава превисше је емотиван, премало рационалан. Овај ирационални однос у пуној је супротности са сва три основна становишта са којих се мора прићи вредновању градитељског наслеђа новијег доба, становишта економичности, историчности и остварења уметничког доживљаја у простору који нас окружује“; Зоран Маневић, *О вредновању традиционалног наслеђа новије доба у Лесковцу*, 47; Емотиван однос према архитектонским вредностима проф. др Нађа Куртовић-Фолић објашњава „интуитивним, професионалним и идеолошким особеностима помешаним са прикупљеним техничким и историјским подацима“; Нађа Куртовић-Фолић, *нав. дело*, 158.

4] Да је фокус током времена померен са добара која су вреднована првенствено због своје старости на добра чије се вредности одређују скупом различитих критеријума, потврђује Конвенција о заштити европског архитектонског блага, усвојена од стране Савета Европе у Гранади 1985. године, према којој се валоризовање добара врши на основу њиховог изразитог историјског, археолошког, уметничког, научног, друштвеног или стручног значаја. Субјективност у дефинисању вредности културног наслеђа посебно је издвојена и у тексту *Смернице за управљање подручјима светске културног наслеђа* (Bernard M. Fildes i Juka Jokileto, ICCROM, 1998), где се у поглављу „Вредности културног добра“ истиче да вредности могу бити дефинисане као „друштвено прихваћено схватање квалитета ствари“, односно да оне зависе од друштва и да се с временом могу мењати. Промене којима је свако добро изложено током свог трајања постају саме по себи део његовог историјског карактера и материјалне грађе, која је носилац његових културних вредности како у прошлости тако и у садашњости; Bernard M. Fildes i Juka Jokileto, *Smjernice za upravljanje područjima svjetskog kulturnog nasljeđa*, Kotor, 2005, 14.

5] Михајло Митровић, *нав. дело*, 8–9.

6] Исти однос могао би се применити и на читав фонд непокретних културних добара у Србији: од преко шест стотина утврђених културних добара од изузетног и великог значаја занемарљив је број оних који сведоче о градитељској култури нашег доба: Зоран Маневић, Драгана Аћимовић, *нав. дело*, 75.

7] У Енглеској су принципи по којима се послератне грађевине могу уврстити међу споменике културе успостављени још 1987. године, а крајем 1995. године овај процес резултовао је уписивањем 189 појединачних објекта у спискове заштићених добара.

8] Зоран Маневић, Драгана Аћимовић, *нав. дело*, 71.

9] *Форум*, бр. 9, Београд, фебруар 1992, 5.

10] Хотел „Метропол“ изграђен је између 1954. и 1958. године и представља адаптацију започете зграде Централног комитета омладине Југославије. Архитекта Драгиша Брашован остварио је дело које је успело да се постави као снажна самосвојна грађевина доминантна у већ формираном окружењу. Споменик културе је пројектован као висока кубична маса стереометријских форми коју прате нижи анекси и на фасади према улици и на фасади према парку Ташмајдан. Фасада је обликована сведеним средствима, ритмичним низом прозорских отвора оживљеним у највишим деловима грађевине варирањем њихове величине и положаја и уоквиривањем у јединствен низ. Споменик културе припада последњој фази, богатог, разноврсног, а пре свега истраживачког, опуса овог родоначелника српске модерне. Зграда споменика културе са доследно спроведеним архитектонским, конструктивним и ликовним принципима модерничког правца и са јаком функционалистичком примесом из времена свог настанка, на одређен начин типичан је производ архитектонске радионице архитекте Драгише Брашована: Извод из образложења Одлуке о утврђивању хотела „Метропол“ за споменик културе, *Службени гласник РС*, бр. 32/01.

11] На овом месту вредно је истаћи процес утврђивања комплекса Београдског сајма за споменик културе, као једног од највреднијих примера српске послератне архитектуре, изузетних просторних и архитектонских вредности и сведочанства техничког, технолошког, научног и креативног узлета Београда и Србије педесетих година прошлог века (о томе видети текст објављен у *Наслеђу*, VII). Према Предлогу одлуке који је израдио Завод за заштиту споменика културе града Београда, Влада РС донела је Одлуку о утврђивању комплекса Београдског сајма у Београду за споменик културе (*Службени гласник РС*, бр. 4/09) којом је дефинисана заштита целокупног комплекса Београдског сајма. Већ на наредној седници Влада РС је донела Олуку о престанку важења Одлуке о утврђивању комплекса Београдског сајма у Београду за споменик културе (*Службени гласник РС*, бр. 5/09) да би, коначно, у марту 2009. године била донета Одлука о утврђивању Хале 1 Београдског сајма за споменик културе (*Службени гласник РС*, бр. 16/09), којом је предвиђена заштита само једног објекта у оквиру комплекса који по свом концепту, архитектонском и урбанистичком решењу, као и просторној диспозицији представља јединствену и нераздвојиву целину. Овај пример неусаглашености ставова стручњака и оних у чијој надлежности је доношење одлука о заштити културних добара, овде наведен као најспецифичнији случај, заслужује да буде тема посебног рада.

12] За објекте са списка под редним бројевима од 1 до 6 покретан је поступак утврђивања за културно добро.

13] Општеприхваћен став је да је нова југословенска власт тежила да свој престиж и своју моћ изрази пре свега кроз архитектуру јавних објеката и административних седишта највиших државних и политичких институција.

- 14] Двојност у приступу вредновању заступа и др Зоран Маневић, истичући да оваква расправа има за циљ да укаже на распрострањену појаву нејасних критеријума, изазваних сукобом историографских и конзерваторских метода. Он истиче да Закон о културним добрима даје предност методима историчара над методима конзерватора, тако што у целинама и у појединачним споменицима културе види искључиво културно-историјске, а не амбијенталне вредности, док су у пракси превасходно амбијенталне вредности предмет наше пажње, а тек накнадно оне у нашој свести добијају и културно-историјски оквир. Види: Нађа Куртовић-Фолић, *нав. дело*, 159–160; Зоран Маневић, Драгана Аћимовић, *Вредновање традиционалне наслеђа*, 72.
- 15] Проф. др Александар Кадијевић у свом раду *Видови дисципанирања од појава током њиховог тумачења у архивејскијонској историографији* расправља о четвороструком дистанцирању од разматраних феномена – емотивном, идеолошко-политичком, историјском и интересном: Александар Кадијевић, *Видови дисципанирања од појава током њиховог тумачења у архивејскијонској историографији*, Наслеђе, X, Београд, 2009, 235–253.
- 16] Исти аутор истиче да се „начело довољне временске дистанце намеће као незаобилазно при свим историографским подухватима, систематизовању и критици извора, успостављању карактеризација, изради досијеа објеката у служби заштите, припреми националних регистара научних установа, високошколској едукацији: Александар Кадијевић, *нав. дело*, 243.
- 17] Алојз Ригл (Alois Riegl, 14. јануар 1858, Линц – 17. јун 1905, Беч), аустријски историчар уметности, сматра се једном од најважнијих фигура које су својим залагањем допринеле успостављању историје уметности као самосталне научне дисциплине.
- 18] Процес валоризовања и утврђивања послератних објеката за културна добра у Енглеској започет је 1987. године, док је у Шкотској и Велсу тај процес почео нешто раније. Још 1969. године Николаас Певзнер (Nikolaus Pevsner) предложио је да се 50 савремених објеката прогласи за културно добро (радило се о објектима из тридесетих година прошлог века).
- 19] Љиљана Благојевић, *нав. дело*, 38; Александар Кадијевић, *Видови дисципанирања од појава током њиховог тумачења у архивејскијонској историографији*, 244–245.
- 20] *Истио*.
- 21] Ова појава је нарочито дошла до изражаја увођењем вишепартијског политичког система у Србији, када је, као одраз реваншизма, дошло до уништавања меморијалних скулптура и архитектуре која је асоцирала на неомиљена политичка и идеолошка раздобља: Александар Кадијевић, *О социјализму у београдској архивејскијонској историографији* и његовим одрецима, Наслеђе, IX, 2008, 76.
- 22] Љиљана Благојевић, *нав. дело*, 38–39.
- 23] *Истио*, 35.
- 24] Александар Кадијевић, *О социјализму у београдској архивејскијонској историографији* и његовим одрецима, 75.
- 25] Александар Кадијевић, *Видови дисципанирања од појава током њиховог тумачења у архивејскијонској историографији*, 246.
- 26] Александар Кадијевић, *О социјализму у београдској архивејскијонској историографији* и његовим одрецима, 75.
- 27] Зоран Маневић, *Проблем вредновања градске архивејскијонске*, 165.
- 28] Правилник о вредновању (категоризацији) непокретних културних добара (Републички завод за заштиту споменика културе града Београда, 1996), поред општих, одређује и ближе (специфичне) критеријуме за утврђивање културних добара од изузетног и великог значаја и то према врстама културних добара. Овим правилником такође се прописује и поступак вредновања (категоризације) културних добара.
- 29] Зоран Маневић, *Проблем вредновања градске архивејскијонске*, 167.
- 30] Питања очувања, валоризације, заштите и презентације културног наслеђа главни су предмет Конференције „Заштита градителског наслеђа – Стварно и могуће“, која је замишљена као један у низу научно-стручних скупова на којима ће се разматрати проблеми из области заштите, уређења и коришћења културног наслеђа. Конференцијом је дат допринос и обележавању педесет година од оснивања Завода за заштиту споменика културе града Београда. У оквиру теме „Валоризација градителског наслеђа“ посебан допринос тумачењу кључних проблема који се тичу и послератног грађевинарства Београда дали су др Зоран Маневић (*Вредновање урбаног наслеђа*) и проф. др Александар Кадијевић (*Нивои пројектовања нове српске архивејскијонске*).
- 31] Актуелност проблема вредновања послератног архитектонског наслеђа потврђена је организовањем међународне конференције „Редефинисање послератног колективног становања“, која је у оквиру Београдске интернационалне недеље архитектуре одржана 3. јула 2009. године. Напори које поједине европске институције чине како би унапредиле ситуацију на овом плану огледају се пре свега у публикацији књига које имају за циљ да се шира јавност боље упозна са вредностима и елементима вредновања градске архитектуре новијег датума. Један од таквих примера је *Водич кроз послератну архивејскијонску Берлина*, који је, према речима предавача и аутора публикације Габи Долф Бонекемпер (Gabi Dolf-Bonekampfer), професора на Техничком универзитету у Берлину, наишао на изузетан пријем у јавности. Резултати истраживања послератног наслеђа у Енглеској, које је спровела Илејн Харвуд (Elain Harwood), стручњак за ову област у оквиру института *English Heritage*, преточени су у публикацију: *England. A Guide to Post-war Listed Buildings (2003)*.
- 32] Љиљана Благојевић, *нав. дело*, 36.
- 33] Присутност ове теме и истицање важности скретања пажње јавности на остварења савремене архитектуре потврђује и *Својина заштитне модерне архивејскијонске*, која је настала као плод сарадње Друштва архитеката Београда и Урбанистичког завода Београда, која је приложена уз Генерални план Београда 2021. *Својина објеката савремене архивејскијонске* обухвата 208 грађевина изграђених у раздобљу од 1907. до 2000. године. Објекти су груписани у неколико целина према временским раздобљима у којима су настали, а која приближно одговарају појединачним деценијама двадесетог века. Иако је списак вреднованих објеката подложен даљем разматрању и усаглашавању с мишљењима других релевантних институција, треба истаћи важност чињенице да је у оквиру Генералног плана посвећена посебна пажња управо овој групи објеката: Igor Marić, *45 godina rada DAB-a, Forum +*, br. 50, jun 2005.
- 34] *DOCOMOMO* је међународна радна група основана 1990. године с функцијом да сарађује са званичним организацијама у пружању подршке циљевима постављеним у Ајндховенском саопштењу (*The Eindhoven Statement*) – промоцији бољег разумевања идеја модерног покрета.

ON THE EVALUATION AND PROTECTION OF BELGRADE'S POST-WWII ARCHITECTURE

The issue of evaluation and treatment of the post-WWII built heritage has lately become a focus of professional attention. So far, the question of evaluation criteria and protection principles for this category of buildings has not been adequately debated by heritage professionals. As a result, heritage protection institutions do not have a clearly defined position on the method of evaluating the architecture created over the past sixty years.

Over recent years, the Cultural Heritage Protection Institute of Belgrade has been devoting much attention to identifying and studying the most important post-war buildings and districts. One of the important results of that process is an extended list of buildings placed under preliminary protection, which is the first step towards their preservation for the future. The process is underpinned by the belief that the availability of accurate and verified data is helpful in raising the community's awareness of its own heritage and in creating a more appropriate attitude towards the heritage regardless of the period in which it arose.

Understanding the historical context of the architecture which is the subject of this article and the significance of each building is central to making decisions on their future. Setting clear evaluation and conservation criteria for the post-war architectural heritage is the most important step in its preservation, but also in selecting appropriate conservation techniques. It should ensure consistency and transparency of practicable conservation principles and procedures.

Identification and heritage designation of post-war architectural structures and complexes is a major task in the area of cultural heritage protection in the future. In order for cultural heritage protection to remain a responsible and constructive social factor, it is necessary to codify the principles and to define a conservation policy which would encompass all types of buildings and all construction periods. The conservation principles and evaluation criteria, as the main instrument for achieving this goal, should contribute to the clarity of perspective and judgment, thereby ensuring consistency in cultural heritage protection in the future.

ILLUSTRATIONS

Fig. 1 Milorad Macura, Military Geographical Institute, 1950–54

Fig. 2 Miroslav Jovanović, Residential building with the Gallery of the Museum of Contemporary Art, 1956–60

Fig. 3 Branko Petričić, Residential blocks 1 and 2 in Novi Beograd; residential buildings designed by Branko Petričić, Tihomir Ivanović and Dušan Milenković, 1959–63

Fig. 4 Ivan Antić, 25th May Sports Centre, 1971–74

Fig. 5 Stojan Maksimović, Sava Centre and Intercontinental Hotel, 1977–79

Fig. 6 Mihajlo Mitrović, Genex Tower, a residential and office building, 1980

Fig. 7 Ivan Štraus, Museum of Aviation, 1969–89